

Bojtár Endre

LEVELEK A MESSZI IFJÚSÁGBÓL

„a tárgyilagos látás nem akadály, hanem előfeltétele a szeretetnek”¹

Nádas Péter

Nádas Péter leveleit - melyek közül a legkorábbi közel fél évszázada kelt - most, válogatva és közzétételükre készülve olvastam újra első ízben. S függetlenül attól, hogy rám milyen hatással voltak (ez mások számára tökéletesen érdektelen), azt hiszem, hasznosak lehetnek írói pályájának és személyiségének jobb megértésében.

I. (1961–1969)

De ez a haszon sem oszlat el bizonyos (különösen az első öt levél publikálását érintő) aggályokat. Ezek megértéséhez azonban az elején kell kezdeni a történetet.

Nádas Péterrel 1965 késő őszen ismerkedtünk meg. A többes szám itt a mi (1968-ban kvartetté bővülő) családi triónkat jelenti: két éves fiamat és gimnáziumi orosz-tanárnő feleségemet. Én akkor már két éve az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgoztam mint tudományos kutató, hátam mögött kb. egy tucat (tudományos) közleménnyel, több mint 30 recenzióval, kritikával, egy önálló fordításkötettel (Ludvík Aškenazy: *Kutyaélet*. Budapest, 1961), számos, különböző újságokban, folyóiratokban megjelent illetve a Magyar Rádióban előadott fordítással, s számtalan, az összes magyar könyvkiadónak és a Rádiónak írt lektori jelentéssel. A szikár tényekhez tartozik, hogy már ekkor, s az elkövetkező években még inkább kezdtek úgy számon tartani, mint a kelet-európai irodalmak - különösen a prágai tavaszt előkészítő cseh, s az 1968 márciusáig tartó lengyel tavaszt előkészítő lengyel irodalom, illetve irodalom- és társadalomtudomány - valamiféle (jobb híján) „gazdáját”. Az Intézetben pályafutásomat a Világirodalmi Osztályon kezdtem, ahonnan 1966-ban büntetésül, végső figyelmeztetésül áthelyeztek a párttitkár Nyíró Lajos vezette Elméleti Osztályra. Szerencsémre, mert ott nagyszerű társaságba kerültem (az említett Nyíró, Szili József, Miklós Pál, később Bonyhai Gábor és Veres András), akikkel aztán együtt fújtuk a „revizionizmus”, az „emberarcú szocializmus”, a „szovjetellenesség”, majd 1968 után mindinkább a „szocializmusellenesség” egy kövét.

Mindezzel azt akarom mondani, hogy 1965 októberében, amikor Salamon Pál (1930-) révén megismerkedtünk, a 23 éves Nádas nyilván nagyobbnak látta a korkülönbséget annál a két évnél, mint ami valójában volt közöttünk. Számomra, számunkra viszont Nádas olyannak tűnt, amilyenek anyai nagyapját jellemzi:

¹ Mihancsik Zsófia: *Nincs mennyezet, nincs földém. Beszélgetés Nádas Péterrel*. Pécs, 2006. 152.

zárkózott, tartózkodó (előttünk azonban szeretetre éhesen megnyíló), a legfinomabban okos, toleráns, akiben – a csak sejthető hitbéli és érzelmi zűrzavar ellenére – volt valami gyermeki tisztaság, nemesség, „amit szépségnek is lehetne nevezni”;² de még inkább olyannak, amilyennek később a *Párhuzamos történetek*ben az elbeszélő a 19 éves Kristófot, Nádas egyik regénybeli alteregóját jellemzi: kamasz, akinek „a szíve és a lelke minden szabálytalan tapasztalatával együtt ártatlan maradt, s aki abban a hiszemben élt, hogy a világot meg kell ismernie.”³

Salamon egy akkor megjelent cikkemre⁴ hivatkozva ajánlott együttműködést egy különböző foglalkozású, de nagyjából azonos irányultságú („szocializmus és marxizmus – csak éppen alaposan javított kiadásban”), egymással szorosabb-lazább kapcsolatban lévő emberek társaságában, amelyet a személyes ismeretség vagy munkásságuk alapján kiszemelt ismerősök, majd azoknak az ismerősei, és így tovább, alkottak volna. Például én hoztam a társaságba folklorista barátomat, Voigt Vilmost, vagy egykori Eötvös-kollégiumbeli szobatársamat, a filozófus Ágh Attilát, s ott találtam többek között a művészettörténész Tímár Árpádot. Evvel a laza, nevet-se-kapott, s csak alig létező társasággal 1967 augusztusában szakadt meg a kapcsolatunk.

Nádashoz fűződő viszonyunkat ez szerencsére nem befolyásolta. Az 1965-ös év az ő életében egyébként komoly változásokat hozott. Májusban megjelent *A Biblia* című novellája, amelyet a kritika szokatlan és egyhangú lelkesedéssel fogadott. Két év vegyipari technikum és a fényképészsakma kitanulása után beiratkozott a Marxista-Leninista Esti Egyetemre, filozófia szakra, s „iszonyatos kínok közepette”⁵ 1967-re el is végezte (csak éppen az államvizsgára volt már képtelen elmenni).

A legfontosabb azonban az volt, hogy év végén mint újságíró alkalmazta őt a *Pest megyei Hírlap* (a *Nők Lapjánál* csak fotóriporterként dolgozott, noha – miután elvégezte a két éves újságíró-iskolát –, már 1963 óta MUOSZ-tag volt.) 1968-69-ig volt itt állásban, de a lap még később is, egészen 1971 nyaráig közölte írásait.

A *Pest megyei Hírlapnál* töltött évek döntőnek bizonyultak Nádas számára.

Egyrészt most meg kellett szólaltatnia, szavakba kellett foglalnia a helyet, ahol él, azt a vérvalóságot, amelyet mint fotóriporter képekben már rögzített, s amelyről azt írja: „mindaz, amit az országot járva és bejárva egyik csücskétől a másikig, látok, hallok, megtudok, az elképeszt, megráz, megsemmisít, felkavar, [...] mintha csak azért törekedtem volna én megélni ezeket az élményeket, hogy bebizonyosodjék, ezidáig hazugságban éltem.”⁶

² Nádas Péter: Életrajzi vázlat. [1980] In: Baranyai György – Pécsi Gabriella: *Nádas Péter bibliográfia 1961–1994*. Pécs–Zalaegerszeg, 1994. 17.

³ Nádas Péter: *Párhuzamos történetek*. Pécs, 2005. III. 536.

⁴ Bojtár Endre: A groteszk a mai cseh irodalomban. *Kritika*, 1965, 10. 14–21.

⁵ Nádas 1980. i. m. 25.

⁶ Nádas 1980. i. m. 26. – Markója Csilla a fotóriporter Nádas – főként a *Nők Lapján*ban megjelent képei alapján – és az író Nádas között vonva megvilágító erejű párhuzamokat, azt írja: „minden

Az újságnál heti két riport volt a norma, s Nádás a normát túlteljesítve a riport, a riportnovella, a tárca, a tárcariport, a tárcanovella, a jegyzet, a nyílt levél, a glossza, a tudósítás és az interjú műfajaiban fedezte fel Magyarországot. Alig hiszem, hogy lett volna még egy olyan írónk, aki pontosabban, átfogóbban ismerte volna a Kádár-kori szocializmust, mint ő.⁷ Ez a tudás azonban jószerivel teljesen az ő magántulajdona maradt. A *Pest megyei Hírlap*ot a fővárosban nem terjesztették, a véleményformáló elit azt sem tudta, hogy létezik, Nádás meg nem dicsekedett vele, hogy mit csinál. (Én például nem emlékszem, hogy egyáltalán valaha is a kezemben lett volna az újság.) Ami pedig neki fontos volt: írói munkássága, abba semmi nem szűrődött be ebből a nyersen realista-naturalista anyagból.⁸

Másrészt ezekben az években Nádás ugyancsak szép csendben, szinte észrevétlenül bepótolta mindazt, amit a gimnáziumban és az egyetemen tanulhatott volna: nem csak riportokat írt, hanem recenziók egész sorát könyvekről, filmekről, színházi előadásokról. „Nyugodtan írhattam, amit gondolok, Mészöly Miklósról például, úgysem tudta senki, hogy ki ez a Mészöly Miklós vagy ki ez a Bohumil Hrabal. Meg is jelentek ezek a cikkek, öten talán elolvasták.”⁹ Ezekből a kritikákból – melyek közül egyetlen egy sem került be az életmű-sorozat *Kritikák* (1999) címen összeűjtött kötetébe, ahol a legrégebbi 1973-ból származik! – az azonban kiderül, hogy szerzőjük milyen hihetetlen ütemben és mértékben vált kiművelt emberfővé, a kortárs magyar szellemi élet bennfentes ismerőjévé, s hogy egyúttal hogyan tanult meg művészetről, irodalomról gondolkodni és írni. (Nem nulláról indult. Művelt mentorai voltak: Pali nagybátyja Ady újságíró-társa volt Nagyváradon, majd 1930-ban Párizsban avval a Bölöni Györggyel együtt fordította a *Svejket* franciára, aki 1956 után az *Élet és Irodalom* első főszerkesztője lett. Nagynénje, Magda, aki Pétert bevezette az irodalomba, ifjabb éveiben maga is próbálkozott írással.) Nádás érdeklődési köre mindenre kiterjedt. 1966 októberétől 1967 augusztusáig *Ön kivel készítené interjút?* címmel 25 láncinterjút készített, amikor is a megkérdezett mondhatta meg, ki legyen a következő interjúalany. Így jutott el például Huszár Tibor filozófustól Göröcs Jánosig, a balösszekötőig, Tabi Lászlótól Szabó László sakknagymesterig, Róna Viktortól Kovács Margitig stb. Mint lelkiismeretes riportter, felkészült riportalanyjaiból. Egy írónak (például Szabó Magdának, Kamondy Lászlónak, Örkénynek) vagy egy filmrendezőnek (például Jancsónak, Huszáriknak) nem csupán a mun-

---

kétséget kizáróan előbb volt fényképész, mintsem hogy íróvá lett volna.” Markója Csilla: A mérleg nyelve – kép és regény: Nádás Péter párhuzamosai. *Enigma*, 18. no. 67. 2011. 90.

⁷ Minden szépségével együtt. Például, hogy az újságíróknak néha le kell hazudnia a – vörös – csillagot is az égről. Nádás – nagyon ritkán, az első időkben – ilyet is csinált. Egy bolgár pártküldöttség elvtársi látogatásáról szóló beszámolót így fejez be: „És Todor Bozsinov nem kérette magát, az ipari osztály vezetője, kulturált, nagyon szép hangján előadott egy macedon-bolgár népdalt. Aztán már együtt énekeltünk...” Nádás Péter: Miért barátok bolgár barátaink? *Pest megyei Hírlap*, 1966. június 10. 3.

⁸ Két, 1967-ben, illetve 1968-ban készített riportját – *A kút*, *A ló vak* – egyetlen szó változtatás nélkül, mint novellát közölhette újra, ld.: 2000, 2, 1990, 9. 19–24.

⁹ Mihancsik – Nádás 2006. i. m. 217.

kasságát kellett ismernie, de a róluk szóló kritikákat is. Magyar írói példaképe, Mészöly Miklós *Jelentés öt egérről* című kötetéről írt kritikáját így kezdi: „Tóth Dezső a Népszabadság hasábjain marasztalta el Mészöly Miklós ‘Jelentés öt egérről’ című könyvét, Faragó Vilmos pedig az *Élet és Irodalomban*. Tóth Dezső szerint Mészöly ‘zsákutcában’ van. Faragó szerint a ‘pálya szélén’. (Mármint az irodalmi pálya szélén.) Tehát mindenképpen rossz helyen, illetve rossz úton.

Felfogás kérdése. Persze én nem Tóth Dezsővel és Faragó Vilmostal akarok vitázni, csupán úgy szólok, mint e könyv egyik olvasója. S ha véleményem a kritika kritikája is lesz egyben, ám legyen...”¹⁰

Volt azután Nádas tájékozódásának egy olyan területe, amelyen szintén egyedülálló tudásra tett szert, s amelyről később így ír: „Több mint tíz éve már, hogy Bojtár Endre megfertőzött egy gondolattal, miszerint itt, ezen az igencsak tág földrajzi térségen, amely az Adriai tenger kék partjaitól a Balti tenger szürke partjáig terjed, minden másként érvényes, mint ettől nyugatabbra, északabbra és délebbre, a keletről nem is beszélve, ha tehát *itt*, azokról a történetekről akarunk beszélni, amelyek *csak itt történhetnek meg velünk*, akkor bizonyos értelemben *még a máságunk tudatát is el kell felejtenünk*. Csak az az ember önmaga, aki nem azért olyan, amilyen, mert mások másmilyenek, hanem azért mutatkozik mások között másnak, mert a saját adottságaival él.”¹¹ A szó pontos: megfertőztem, ami nem feltétlenül pozitív, s ez később mindkettőnk számára ki is derült. Ekkoriban azonban valóban Nádas mindent elolvasott és recenzeált, amit csak az orra alá dugtam, akár megjelent, akár kéziratot fordításaim formájában, a csehektől a litvánokig, az ukránoktól a bolgárokig. (Ezekről a recenzióiról – melyekben gátlástalanul agyba-főbe dicsért engem – nekem persze fogalmam sem volt.) S volt az újonnan felfedezett írók között egy, a cseh Ladislav Fuks, aki maradandó hatást gyakorolt talán nem csak a korai Nádasra, stílusára, mondatszerkesztésére is.¹²

1.

Bpest, 1966. május 10.

¹⁰ Nádas Péter: *Jelentés öt egérről*. *Pest megyei Hírlap*, 1968. február 29. 4.

¹¹ Nádas Péter: Levél Lengyel Péternek, ezerkilencszázhetvennyolcból. [1978] In: Nádas Péter: *Talált cetli*. Pécs, 1992. 183–184.

¹² Nádas Hrabal mellett Fuksot tartotta – alighanem joggal – a legtöbbre a csehek közül. (Nádas Péter: Fuks és Hrabal. *Pest megyei Hírlap*, 1966. július 17. 8.) Bár az az érzésem, hogy ez a „korai Nádas”, aki valamiféle új humanizmust keresett és kergetett az irodalomban, éppen Fuksot kissé félre-, vagy legalábbis a maga bizakodó szája íze szerint értelmezte: Hrabal és Fuks esendő kisemberei „mindig megőrzik az ember lényegét, a tisztaság, a szépség, a jobb emberi életbe vetett hitet és vágyat. De mi az ember lényege? Az, hogy a világ csapásai alatt nem hajlandó összecsuklani. Ez az újkori ember lényege.” Nádas Péter: *Egy prágai szoba*. *Pest megyei Hírlap*, 1967. január 8. 2.

Kedves Anna + Kedves Bojtár + Igen Tisztelt Bandika!

Ha lehetséges, akkor ne haragudjatok rám. Sajnos benneteket nem lehet értesíteni sehogy sem. A tanulmányaim, helyesebben a büntudat teljesen ideköt a szobámhoz. Ismételten elnézést kérek...

Egyéb:

1. A Hrabal valóban kitűnő író. Most már elolvastam az egész kötetet.¹³ A humanizmusnak egészen korszerű formáját csinálja. Talán ennél korszerűbb humanizmust nem is ismerek. Ez a tartalomra vonatkozik. A forma tekintetében azt hiszem, hogy egyszeri és utánozhatatlan. Azért sok mindent lehet tanulni tőle. (Bojtárnak köszönöm Hrabalt!)

2. Evvel szemben Havel kerti ünnepe¹⁴ egy kifejezetten rossz írás. Mármint szerintem. Ez nem művészet, hanem matematika. Éppen az a Hrabal-humanizmus hiányzik belőle... De erről majd szóban.

3. Az Új Írás júniusban hozza a Pince c. elbeszélést. Nem nagyon nyilatkoztak róla. Csak azt mondták, hogy hozzák. Ez is valami.

4. A Havel: Őrangyal-t is elolvastam. Kitűnő. Itt megtalálta a formát, a kifejezés-módot, amit nem talált meg a Kerti ünnepélyben.

Most beszéltem Magdával.¹⁵ Az üzenetet megkaptam és ahogy a büntudat

¹³ Bohumil Hrabal: *Bambini di Prága 1947*. Vál. és ford. Hosszú Ferenc. Budapest, 1965.

¹⁴ Václav Havel *Kerti ünnepély* című darabját Nádas az én fordításomban olvasta. A darabot a fordításomat nyersanyagként használó, s olcsó pesti kabarévá silányító Abody Béla „átdolgozásában” az előző év novemberében bemutatta a Nemzeti Színház. Alig több mint fél év múltán Nádas már értette a csízót (kitanítottam!), s így írt: „Prágában alkalmam volt megismerkedni egy világhírű cseh drámaíróval, Václav Havel-lal. Havel darabjait játsszák Stockholmtól New Yorkig mindenütt. [...] Tény, hogy Václav Havel Budapesten bemutatott drámáját az érdektelenség megbuktatta. De miért nem érdekel bennünket az, ami iránt érdeklődik a világ? Erről majd máskor.” (Nádas Péter: Merre figyelnek Prágában? *Pest megyei Hírlap*, 1967. január 6. 2.) S a máskor: „Magyarországon nem csupán Havel: Kerti ünnepély című kitűnő drámája bukott meg, de az érdektelenség süllyesztőjébe kerültek azok a könyvek is, amelyeket a világirodalomra érzékenyen és gyorsan reagáló Európa Könyvkiadó megjelentetett. De hiába jelenik meg egy könyv, ha azt nem viszik el a boltokból. Ez történt Ladislav Fuks: Mundstock úr című regényével, a Senki nem fog nevetni című cseh prózai antológiával, Bohumil Hrabal novelláskötetével is. A kritikai orgánusok hallgatásukkal bizonyították - nem olvasták a könyveket, és többen akadtak, akik félreértették. Pedig ezeknek a könyveknek a megjelenése, a *Kerti ünnepély* című dráma bemutatása, komoly kulturális esemény lehetett volna. Nem lett az. Hogy miért nem - ennek bizonyára mélyebb okai vannak. Az egyik okot mindenki ismeri. Ez a nacionalista ok. Az, hogy a közvélemény, amikor lehetővé vált, hogy csehek utazzanak Magyarországra és magyarok utazzanak Csehszlovákiába, megállapította, hogy mi tulajdonképpen nem szeretjük a cseheket. Hogy miért? 1. Mert szomszédaink, és a világtörténelemben eddig nem volt rá példa, hogy a szomszédnépek szerették volna egymást. 2. A knédli ehetetlen. 3. A csehek idejöttek, hogy megegyék a szaláminkat és a piacokon a gyümölcsünket. Elölünk. Mert nekik csak knédlijük van.” Nádas Péter: *Filmek Prágában*. *Pest megyei Hírlap*, 1967. január 7. 2.

¹⁵ Salamon Magda.

engedi, megyek. Egyébként igazán elcsodálkoztam, hogy hívtok, ugyanis... Na mindegy. Örülök, ha hívnak. Kösz.

Szevasztok!
Nádas P.

2.

[keltezetlen, 1966. október]

Kedves Bojtárok és egyéb(b?) jószágterelő népség!

Pénteken este 8^h kor lesz a Salamon művész úr szerzői estje – amelynek fényét remélhetőleg megjelenésükkel emelni fogják. (Anna legyél az új kosztümödben!) FIATAL MUVÉCEK CLUBJA VI. Népköztársaság útja (112?)

Egyébiránt:

A kéziratot (B. E-né) ffordításában a nov. 7-i számban közölnék, ha majd visszaadnátok.

Pali nem tudott menni, amiért is utólagos elnézésekért kéri.

Nádas

3.

[keltezetlen, 1967. május, *A Biblia* című könyvvel együtt jött]

Tisztelt Bojtár Úr!

Ime a MŰ.

Esténként 1/2 10^h ig hívhatsz. Aranyossi lakás jelentkezik, de ezen ne csodálkozz.

Tehát:

Várom a telefonodat!

Eltársilag üdvözöl:
Nádas P.

4.

(keltezetlen, 1967 nyarán)

Tisztelt Bojtár!

Na most mi van? Hány órákor, hol, miért, minek, hogyan találkozunk?

8^hig ma este otthol vagyok. Holnap reggel pedig 1/2 9^h-tól 1/2 10^h-ig hívhatsz. Kérlek.

Nádas P.

5.

Ismét Gellénházán [keltezetlen, 1967. nyár]

Kedves Bojtár!

Angyal Mária Szegeden a Kamaraszínházban 3 1 felvonásost akar rendezni. Jó

lenne, ha elküldenéd neki a Szmcsokokot;¹⁶ ha még tartod jónak. Ha nem, akkor nem. Már beszéltem neki rólad és róla. A példányt Palitól követeld, vagy Ruszt Jóskánál van már...

Cím: ANGYAL MÁRIA

SZEGED

Nemzeti Színház

U.i. néhány sorban, ha küldöd,
hivatkozz rám.

Szevasztok!
Nádas P.

6.

Kedves Bojtár,

most olvastam el a két utószót¹⁷ és le kell írnom, hogy az ukrán elbeszélőkhöz írottat bravúrosnak érzem. Kompozíciója, mert van neki, azt a legesleglényegesebb tanulságot tartalmazza: tragédiánk, ez a szörnyű kelet-európai állapot még kegyetlenebb szembenézésre és nem önsajnálatra vagy öndicsőítésre kötelez. Annak, aki ír, egy kétségbeesés ez a két írás, hiszen joggal teszi föl magának a kérdést: mikor, hol tévedtem vagy fogok eltévedni? De így jók ezek az írások, mert olvasásuk után felteszem magamnak ezt a nehéz kérdést.

Szeretettel üdvözlök:

1968. okt. 10.

Nádas P.

II. (1969–1977)

Ahhoz hasonlóan, ahogy Nádas életének előző nyolc éves időszakából főként csupán a levelei által dokumentált második feléről eshetett hiteles szó, most az újabb nyolc év írásos bizonyítékokkal alátámasztott első, 1972-ig tartó szakaszának megértésében segíthet némi magyarázat.

Nádas 1968 nyarán Sváby Lajos festőművész példáját követve Kisorosziba, ebbe a Szentendrei sziget északi csücskében fekvő kis faluba költözött. Itt érte meg azt a napot, 1968. augusztus 21-ét, amellyel élete – legalábbis 1980-ig – „legsötétebb és legnehezebb szakasza”¹⁸ kezdődött. Albérleti padlásszobájából itt látja, amint kötelekben húznak a repülőket a csehszlovák határ felé. A látványtól megállíthatatlan zokogásban tör ki, akárcsak 1956. november 4-e hajnalán, amikor meghallotta a szovjet tankok dübörgését.¹⁹ (Érdekes, hogy Nádas, aki sokunkhoz hasonlóan a „68-

¹⁶ Ladislav Smoček *Labirintus* című groteszk egyfelvonásosát a Magyar Rádió fordította le.

¹⁷ *Lengyel költők antológiája*. Vál. és bev. Bojtár Endre. Budapest, 1969., illetve *Ukrán elbeszélők*. Vál. Karig Sára. Utószó és jegyzetek: Bojtár Endre. Budapest, 1969.

¹⁸ Nádas 1980. i. m. 27.

as nemzedékhez” tartozik, s akinek a magyar irodalomban az ’56-os forradalom egyik első hiteles ábrázolását köszönhetjük az *Emlékiratok könyvében*, szépirodalmi műveiben 1968-at meg sem említi, azokban a történelmi időt tekintve még csak 1961-nél tart.)

Sokan és sokszor megírták már, hogy mit jelentett számunkra a kelet-európai ’68, a prágai tavasz moszkvai télbe fordítása: a szocializmus és az ún. marxizmus eszméiből való végleges kiábrándulást, s annak felismerését, hogy ezek az eszmék csupán a szovjet uralom fedőnevei voltak.

Ennek ellenére ekkor vágtunk bele, illetve úgy csináltunk, mintha belevághattunk volna életünk egyik legmerészebb és legoptimistább kalandjába. Az *Eszmélet* című folyóiratról van szó. Mivel az *Eszmélet* története csak nagyon kevésbé ismert, pedig – Nádast is beleértve – többünk szellemi fejlődésében vagy fejletlenségében fontos szerepet játszott, érdemes kissé részletesebben is felidézni.²⁰

A Horgas Béla (1937-) – Levendel Júlia (1944-) házaspár 1968 tavaszán kapott valami ígéretfélét Aczél Györgytől arra, hogy megvalósíthatják azt az álmukat, amit mint a Belvárosi Kávéházban a hatvanas évek elejétől rendszeresen összejövő irodalmi társaság (Csoóri Sándor, Tornai József, Gyurkó László, Hernádi Gyula, Konrád György, Marsall László, Orbán Ottó stb.) legifjabb tagjai régóta dédelgettek: egy önálló, állami- vagy pártszertől nem ellenőrzött-cenzúrázott lapot indíthatni.

(Az is mellettük szólt, hogy nekik pusztán házasságuk révén sikerült elkerülniük a szellemi életben hol nyíltan, hol rejtetten meglévő népi-urbánus ellentét csapdáját.)²¹ Remek szervezőmunkájuk eredményeként gyorsan sikerült összetoborozniuk egy csomó embert, mindkét táborból, s Horgas a folyóirat borjúbőrbe kötött első három számát már 1968 szeptember elején személyesen adhatta át Aczélnek. A legszűkebb szerkesztőséget öt ember alkotta: kettejükön kívül Dániel Ferenc

¹⁹ Uo., 21.

²⁰ Aki az *Eszmélet* történetére kíváncsi, nem sok támpontot talál. A folyóirat ötletgazdáit, főszerkesztőit, a Horgas-Levendel házaspár ki tudja miért, nem írták-írják meg, (noha most is minden információt készségesen megosztottak velem). Írott forrás mindössze három van: Horgas korabeli verseihez fűzött – igaz, bőséges – prózai lábjegyzetei (Horgas Béla: *Új vers régi*. Budapest, 1996. 59-74., 224-236.); a folyóiratra vonatkozó korabeli levelezésünk, egymással és a hatalommal (Horgas Béla – Levendel Júlia: *Leveleskönyv. Egy korszak töredékei 1956-1988*. Budapest, 1988. 181-212); és Szőnyi Tamás kitűnő könyve – *Titkos írás*. Budapest, 2012. II.: 159-186. –, mely ugyan külön alfejezetet szentel az *Eszmélet*nek, de értelemszerűen csak egyetlen szempontból, az állambiztonsági szervek és a folyóirat viszonyának a szempontjából vizsgálja a történeteket.

²¹ A különösen az 1985-ös monori találkozó kudarcá után fellobbanó ellentét megszüntetésére tette fel az életét a neves tüdőgyógyász, Levendel László (akinek Csoóri nem egyszerűen a betege, hanem a barátja is volt). Levendel az 1985 őszétől a lakásán havonta tartott előadás- és vitasorozatra nemcsak a népiesek és az urbánusok legjelesebb képviselőit (Csurkától Kenedi Jánoson át Vásárhelyi Miklósig, Fekete Gyulától Hankiss Eleméren át Konrád Györgyig), hanem kicsit később a pártellenzék olyan tagjait is meghívta, mint Pozsgay Imre vagy Nyers Rezső. A sokat ígérő összejövetelek 1988 őszén lassan elhaltak.

(1937-2009) dramaturg, (vagy ahogy az 1988-ban megjelent esszékötetében - *Négykézlábtrappban* - hívja magát: „dramométer”), akit Eörsi mutatott be a társaságnak, s akiről kiderült, hogy Horgással egykor középiskolai kollégiumi társak voltak; jómagam, akire Horgasék ugyanannak a cikknek a nyomán (1965) bukkantak, mint korábban Salamon, s aki 1968 áprilisában és augusztusában egy-egy hónapot kutatói ösztöndíjjal Prágában töltvén saját szemével látta, hogy a szabadság - létező valami; végül pedig Nádas, akit én hoztam a társaságba. Mi nem csak a lapot szerkesztettük, de családilag is összejáró barátok lettünk. Volt egy valamivel külsőbb kör: Mészöly, Konrád György, Eörsi István, Tornai József, Csoóri. Mivel a folyóirat, illetve évkönyv kiadását a Magvető Kiadóra osztották ki, alakult egy „hivatalosabb” szerkesztő bizottság is, amelynek Vitányi Iván, Gyurkó László, és a filmrendező Kovács András mellett tagja volt a kiadó igazgatója, Kardos György is.

1969. március 10-én az *Eszmélet* a nyilvánosságnak is bemutatkozhatott: a Kossuth Klubban megrendezett esten annyian voltak, hogy az utcára kellett kivezetni a hangerősítést. Horgasék három napig huzakodtak Aczél slapajával, Tóth Dezsővel, amíg végül az a kompromisszum született, hogy két szó nem hangozhat el az esten: csoport és folyóirat. Utolsónak Csoóri Sándor olvasott fel egy lélegzetelállítóan szép esszét, majd pompás dramaturgiai érzékkel leeresztette a lapokat, és azt mondta: igenis kimondom, csoport vagyunk, és folyóiratot akarunk csinálni. Mire a klub botránytól (és kirúgástól) rettegő igazgatónöje, Medgyes Éva sírógörcsöt kapott.

1969 szeptemberében (!) Horgas a következő körlevelet küldte szét:

„Kedves XY,

Az *Eszmélet* ügyében a következő konkrétumokról értesítelek - távirati stílusban.

1969 decemberében megjelenik az első szám, a másodikat napokon belül küldjük nyomdába, s valószínű, hogy 1970. február-márciusban fog megjelenni. Az első szám honoráriumát a Magvető e héten kifizette, illetve postázta. 1969. október 18-án este 10-kor *Eszmélet* avató-est a Fészek klubban, december első napjaiban *Eszmélet*-est az Egyetemi színpadon.

A további működéshez jó lenne, ha az *Eszmélet* tényleges és potenciális szerzőinek belső (általam feltételezett) köre, tehát mintegy 20-25 ember, megírná egy-két soros címszavakban vagy egy-két flekkes feljegyzésben, hogy mit vár az *Eszmélettől* és az *Eszméletben* önmagától. Milyen ötletei vannak a továbbhaladás irányát, területeit, problémáit illetően. Melyek azok az általános és konkrét ügyek, témák, amelyekkel az *Eszméletnek* törődni kellene, melyek azok a premisszák, koordináták, amelyek munkálkodását szabályoznák, választásait és válaszait szabályoznák, stb. Kérlek, hogy idevágó mondandódat mielőbb, néhány napon belül juttasd el hozzám. Az összegyűlt anyagot aztán - ha arra érdemes - esetleg közösen, tágabb körben vagy egymás között, megvitátnánk, és esetleg a harmadik számban valamilyen formában publikálnánk. Válaszodat abban az esetben is várom és kérem, ha nincs semmi mondandód, vagy az egészzet fölöslegesnek, értelmetlennek tartod.

Ne haragudj, ha külön megkérlek, hogy ezt már próbáljuk olyan munkának tekinteni, ami az *Eszmélet* platformjának és lehetőségeinek megteremtéséhez tartozik – közvetlenül és komolyan.

Szeretettel üdvözl Horgas Béla.”

A levélre Csaplár Vilmos, Karátson Gábor, Ajtony Árpád, Nádas Péter, Voigt Vilmos, Orbán Ottó, Fogarassy Miklós, Tandori Dezső és Hankiss Elemér választott.²² 1969 végére összeállt öt lapszám, s ezek közül az első kettő már nyomdában volt. A fentiekén kívül még a következők szerepeltek (volna) ebben az öt számban: Marsall László, Vekerdi László, Kormos István, Lator László, Köves István, Bálint István, Dobai Péter, Éliás Péter, Fehér József András, Döbrentei Kornél, Vágó Péter, Urbán Gyula, Csurka István (a *Happening* című novellával), Kalász Márton, Lászlóffy Aladár, Gera György, Tölgyesi János, Vekerdy Tamás, Weöres Sándor, Nagy László, Ágh István, Bata Imre, Böröcsök Mária, Oravecz Imre, Tellér Gyula, Ember Mária, Petri György, Örkény István, Németh Ferenc, Gáli József, Szerdahelyi Edit, Kenedi János, a külföldiek közül Gregory Corso, Jorge Semprun, a képzőművészek közül Anna Margit, Bálint Endre és Orosz János.

Mindebből nem lett semmi. Az *Eszmélet*nek egyetlen száma sem jelent meg, s hiába készült az elegáns nyomtatott meghívó a Fészek Klubba, rajta az Aczél elvtársat később különösen felháborító, az ő József Attilájától kölcsönzött mottóval: „Én túllépek e mai kocsmán” (Miféle kocsmán akarnak ezek túllépni?! – üvöltötte állítólag) – az estet a rendőrség technikai okokra hivatkozva az utolsó pillanatban betiltotta.²³ Nem csak most, utólag, hanem már akkor felmerült bennünk is a kérdés: nem a hülyeségig menő naivitás, vagy ami még rosszabb: öncsalás volt, amit műveltünk? A válasz nem (volt) egyértelmű. Azt ugyan lehetett sejteni, hogy a hruscsovi olvadásnak vége, de tudni, biztosan tudni nem lehetett, mennyire és hol, melyik szocialista országban tér vissza a sztálinizmus. Még magában Csehszlovákiában sem. A „konszolidáció” és a „likvidáció” („*konsolidace a likvidace*”), ahogy a csehek hívták a behódoltatás és az üldözés párban járó módszereit, több mint egy évig zajlott, s csak 1971-től állt be a Husák-féle temetői csend. Akárhogy is, engem 1968 novemberében kérdezett meg a külügyminisztérium, nem szegődnek-e el prágai követségünkre kultúrattasának: a prágai tavaszt csináló összes barátom, az általam fordított Karel Kosíktól Ivan Klímáig még a helyén volt, s ők már nem álltak szóba

²² Horgas – Levendel 1988. i. m. 183–207.

²³ Csoóri és Konrád mellett én olvastam volna föl, mégpedig a nyomdába küldött második számba szánt *A kelet-européer pontossága* című esszét, ami aztán az *Eszmélet* helyett 1971 áprilisában az újvidéki *Új Symposium*-ban jelent meg „illegálisan” (máig nem tudom, hogy került oda), ami miatt az Intézetben az első pártfegyelmimet kaptam, s aminek a *Neue Zürcher Zeitungban* megjelent német fordítását 1978-ban a számomra akkor még teljesen ismeretlen, későbbi jó barát fordító, Éva Haldimann küldte meg postán; az írás innen világszerte útra indult: a szerbtől a franciáig, a litvánától az oroszig sok nyelvre lefordult (volt eset, hogy ezt csak évekkel később, véletlenül tudtam meg), míglén biztos révbe érkezett: Esterházy Péter vette oltalmába (Például: *A halacska csodálatos élete*. Budapest, 1991.).

XVII. Nadas Péter: Esterházy Péter, 1978.
A Valamennyi fény című kötetből, Steidl Verlag, 1999.
© HUNGART

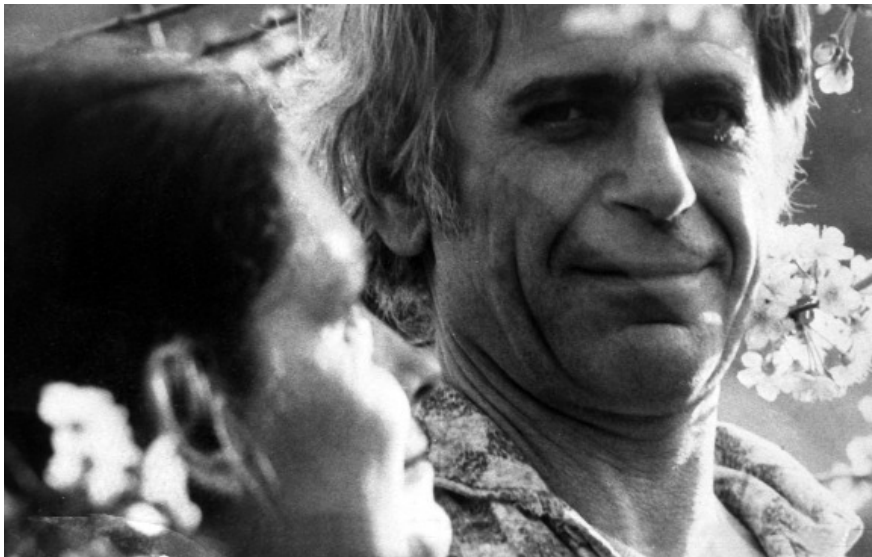
XVIII. Rédner Márta: Nadas Péter a Nők Lapja szerkesztőségében, 1963.
Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, Nadas-gyűjtemény.
© HUNGART

XIX. Nádas Péter: Magda lámpafénynél, Pesterzsébet, 1960-as évek.
A Valamennyi fény című kötetből, Steidl Verlag, 1999.
© HUNGART

XX/1. Bojtár Anna, Orsós Jakab, Nádás Péter, Salamon Magda.
Gomboszeg, 1984. október. Bojtár Endre felvétele.

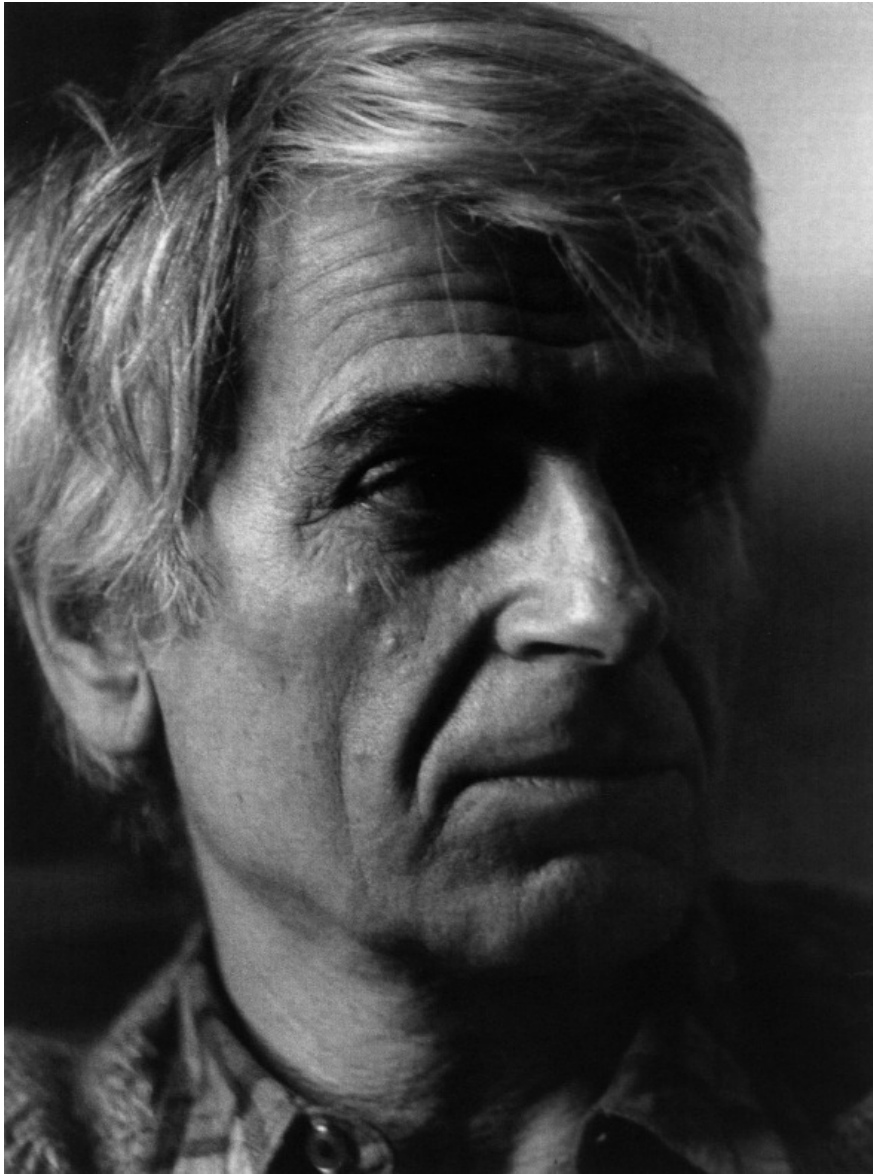
XX/2. Mészöly Miklós és Polcz Alaine, 1977. Nádás Péter felvétele.
© HUNGART. Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, Nádás-gyűjtemény.

XXI/1. Richard Swartz: Nadas Péter, 1979.
Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, Nadas-gyűjtemény.

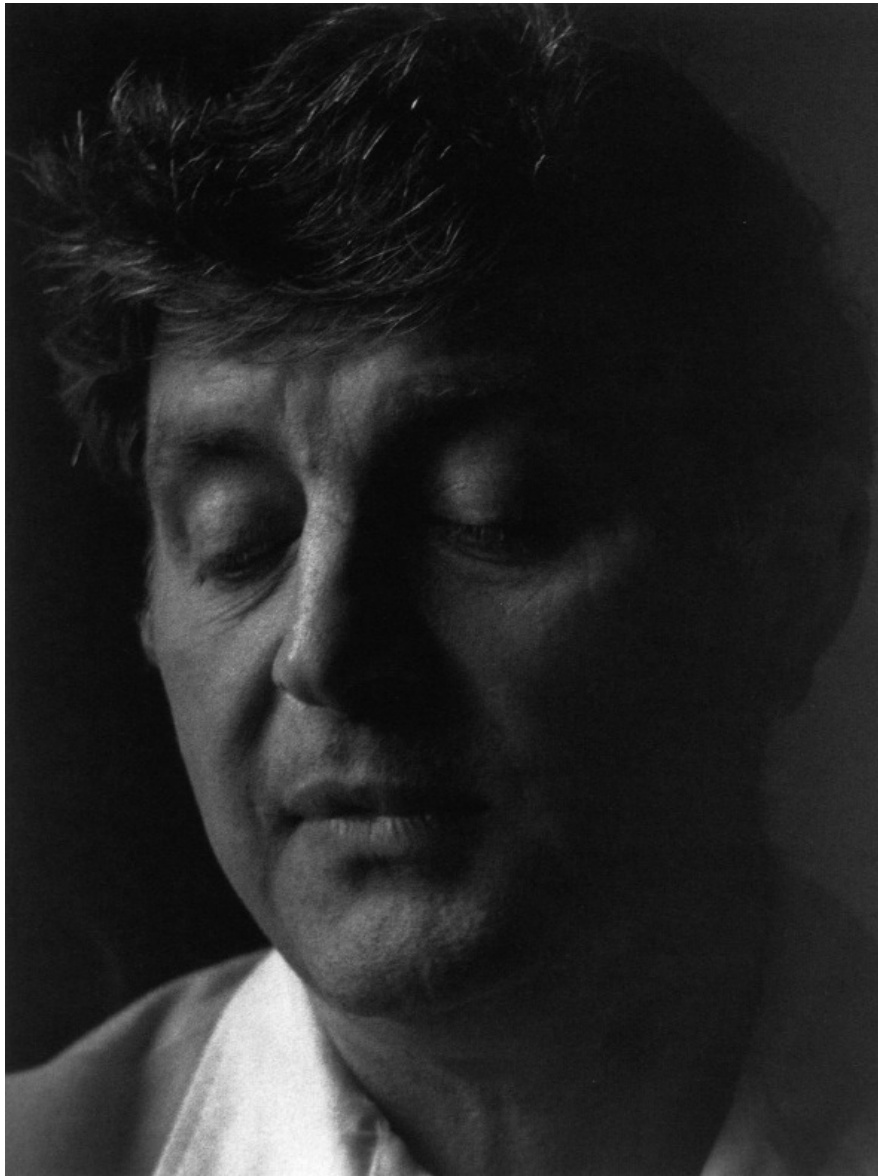

XXI/2. Nadas Péter: Levendel Júlia és Horgas Béla, 1970 tavasza, Kisoroszi.
A Horgas-család tulajdonából.

XXII. Nádas Péter: Mészöly Miklós, 1982.
A Valamennyi fény című kötetből, Steidl Verlag, 1999.
© HUNGART

XXIII. Nadas Péter: Bojtár Endre, 1982.
A Valamennyi fény című kötetből, Steidl Verlag, 1999.
© HUNGART

XXIV. Nadas Péter a 80-as évek elején, Mészöly Miklós kisoroszi kertjében.
Mojzer Zoltán felvétele.
Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, Nadas-gyűjtemény.

a megszálló Magyar Népköztársaság hivatalos képviselőivel. (Gondolkodási időt kérve kitérő választ adtam, s ahogy múlt az idő, okafogyottá vált a felkérés: a külügy is, én is úgy csináltunk, mintha soha nem is ismertük volna egymást.)

1969 első felében azonban még látszott némi esély. Mindenesetre Nadas februárban, én meg márciusban külön-külön, de egymással egyeztetve levelet írtunk Aczél elvtársnak, az *Eszmélet* érdekében. Nekem könnyű dolgom volt, hisz mint kommunista párttag (még 1961-ben, a szokásos őszinte ifjonti hülyeségből kifolyólag jelentkeztem tagjelöltnek, s formálisan már az Intézetben, 1964-ben léptem be – kilépni ebből a pártból csak fővesztés terhe mellett lehetett volna) ugyanavval érvelhettem az *Eszmélet* mellett, ami pártunk-kormányunk hivatalos álláspontja is volt: jobban meg kell ismernünk a kelet-európai kultúrát, s ebben lenne nélkülözhetetlen az *Eszmélet*.²⁴ Aczél persze engem, a kis senkit, aki voltam, válaszra sem méltatott – habár, mint később kiderült, egy újabb fekete pontot azért beíratott a nevem mellé. (Az Intézetet amúgy is felügyelő Tóth Dezsővel üzent két semmitmondó, a lapalapítási szándékot lepöckölő mondatot.)

Nadas más eset volt.²⁵ Ő finomabb falat lett volna, hiszen neki nem csak ekkor már nem élő szülei voltak régi kommunisták (hogy Nadas bizalmába férközzön, Aczél nem átalott még valami velük közös munkásmozgalmi múltat is kitalálni-előhozni magának), hanem Aranyossiék is. Aranyossi Pál legjobb barátja Münnich Ferenc volt, az ország 1958 és 1961 közötti miniszterelnöke, akiről akkoriban, de később is azt mondogatták, hogy hazánk nagy szerencséje, hogy 1956-ban az oroszok nem őt, hanem Kádárt választották első emberüknek.²⁶

Nadas később úgy nyilatkozott: „Ez a levél azon kevés dolgok közé tartozik, amit ma csak fogcsikorgatva vállalhatok.” S hogy miért? Mert „csupán egy hazugság árán tudtam megírni. Azt hazudtam, hogy mindenképpen lehetőséget látok a diskurzusra. Holott nem láttam értelmes lehetőséget. Ebbe a csapdába majd mindenki belesétált. Ha nem vállalta a közvetítő szerepét, akkor szorult helyzetben a barátainak sem tudott segíteni, ha meg vállalta, [...] akkor az életvezetésének zavarosabbá vált a stílusa, mert egyszerre két véleménye volt.”²⁷ Akkor is, most is azt gondolom, Nadas itt túlfeszíti az önmagával szembeni erkölcsi szigort. Ugyanígy jár el akkor is, mikor engem idéz: „Akkoriban Bojtár Endre úgy fogalmazott, és ez a mondata számomra mérce lett, hogy itt az ember vagy megőrül, vagy alkoholista lesz. Ezt évek múltán azzal a felismeréssel egészítettem ki magamban, hogy Bojtár megállapítása a normális emberekre vonatkozik. S miután én se öngyilkos, se alkoholista nem lettem – valószínűleg normális sem vagyok.”²⁸ A helyzet reménytelen volt, de nem ilyen súlyos. A megoldást Nadas is ismerte: „Nagyon szuverén lénynek kellett

²⁴ Horgas – Levendel 1988. i. m. 181–182.

²⁵ Aczél levelét és Nadas választát ld.: Baranyai – Pécsi 1994. i. m. 413–419.

²⁶ Amint Aranyossi Magda (1896–1977) érdekes könyvéből is kiderül (*Rendszertelen önéletrajz*. Budapest, 1978.), Aranyossiék is megmaradtak – a korabeli pártzsargon kifejezésével – „szektásnak”.

²⁷ Mihancsik – Nadas 2006. i. m. 229.

²⁸ Uo., 226.

lenni, hogy valaki se az elfogadás, se a reformizmus zsákutcájába ne menjen bele, és ne is örüljön meg, ne legyen öngyilkos, vagy ne igya halálba magát.”²⁹

A kulcsszó valóban ez: szuverén lény. Attól, hogy az *Eszmélet* érdekében hazudtunk a hatalomnak, nyugodtan megmaradhattunk szuverén lénynek. (Arról már nem is beszélve, hogy a szembenálló félnél csak szuverénebbek lehettünk, hiszen annak hatalma éppen hogy a nem-szuverénítésra, a szovjetektől való kiszolgáltatott függőségre épült –amelyből állandóan próbált ránk kacsintgatni.)

Aki nem kacsintott vissza, az pórul járt: Nádas 1972-ben befejezett első regényét csak 1977-ben adták ki, s öt éves publikálási tilalommal sújtották, amit persze vele szokás szerint nem közöltek.³⁰

7.

(képeslap a Duna-kanyarból, 1969 nyarán)

Kedves Anci-Bandi!

Meghívást köszönöm. Élni fogok veled. Levelet nem írtatok – én sem. De pofázhatnékom van. Majd átkarikázom hozzátok,³¹ de fogom jelezni előre.

Szervusztok!

Nádas P.

8.

Kisoroszi, 1969. szept. 30.

Kedves Bandiék!

Nagyon furdal a lélek ismerete.

A fényképeket persze elfelejtettem és itt van a film még mindig a fiókomban. Átkos feledékenységre nincs mentség, de ígérem, hogy mire Bandi hazajön, gyermekei nem csak valóságosan, de sokszorosított arcképeken is várni fogják őt.

²⁹ Nádas Péter: Szegény, szegény Sascha Andersonunk. [1992] In: Nádas Péter: *Esszék*. Pécs, 2001. 165.

³⁰ Nagyjából ugyanekkor hasonló történt velem is. Maga A PÁRT azt találta írni, hogy „egyes írásaiban Hankiss Elemér, Bojtár Endre stb. a marxizmussal össze nem egyeztethető módon, ‘világnézetként’ alkalmazzák a mechanikusan átvett formalista-modernista szemléletet. Reális értékelésben el nem fogadható módon emelnek részleteket totalitássá, ezáltal elmoszák vagy nihilizálják a valóságos művészeti értékhatárokat.” A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalása: Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. *Társadalmi Szemle*, 27, 1972, 10. 30. Az állásfoglalás következménye szerencsére nem állásvesztés lett, – s emiatt összehasonlíthatatlanul jobb egzisztenciális helyzetben voltam, mint Nádas, akinek csupán egészen kis kapukat hagytak meg (a *Vigiliába* írtott színikritikákat), én viszont havi fizetést kaptam –, hanem mindössze öt év (persze csak utólag tudomásomra jutott) publikálási tilalom, ami – nagy kegy! – nem vonatkozott a fordításokra és az idegen nyelvű tanulmányokra, s aminek eredményeként régóta kész első könyvem (*A kelet-európai avantgarde irodalom*) pár év késéssel, 1977-ben jelenhetett meg.

³¹ Horányba, ahol nyaraltunk.

„Pofázhatnékom van. Átkarikázom hozzátok.”
Bojtár Anna, Bojtár Endre, Bojtár Péter, Bojtár Endre, Horány, 1969. augusztus.
Nádas Péter felvétele Bojtár Endre tulajdonából.

Jó lett volna találkozni veletek vasárnap este. Bélaék³² be is csábítottak a városba, ami nem volt nehéz, mert ez az írásművészetnek nevezett micsoda nagyon körülményes dolog és előszeretettel menekülök tőle.³³ Most sikerült is, mert biciklivel mentem, ami Dunakeszin lerohadt, hétfőn egész délután egy árokparton üldögélve javígtattam és éjjelre sikerült is visszaérkezni Kisorosziba.

Na. Most már ezért a héten bé nem megyek. Ha fene fenét eszik is, itt fogok üldögélni üres papírjaim előtt. Hogy minek? Ezt ne kérdezzétek, nem kérdezem én sem. Illetve kérdezem, csak válasz nincs rá.

Béla megmutatta Szörényi tanulmányának első négy oldalát és nagyon meg voltam hatva és örülve és talán pislákoló önbizalmam is feltámad tőle.³⁴ Nem

³² Horgasék.

³³ Nádas 1969. augusztus végén kezdte, s 1972-ben fejezte be az *Egy családragény vége* című regényét.

³⁴ Szörényi László (1945-) tanulmánya (*A gnosztikus groteszk Nádas Péter műveiben*) az *Eszmélet* számára készült, de végül a *Kritika* utolsó számában jelent meg (1971, 11/12. 88-93.), ott is csak hosszas huzavona után, csak akkor, amikor a főszerkesztő Diószegi Andrásnak már minden mindegy volt, mert tudta (a fent említett Tóth Dezső közvetítette a párt, Aczél verdiktjét), hogy elveszik tőle és az Intézettől a lapot. Szörényi tanulmánya Nádas két első elbeszéléskötetét elemzi: „A félelemnek a feloldása – tehát a szorongásba megnyugvást, a sorsba ‘megváltást’ hozó mozzanat: a megismerés. Vagyis, hogy a megváltást, üdvöt adó, s így tulajdonképpen mivoltán túlmutató ‘tudás’ szakkifejezését használjuk: a gnózis. [...] A történetek felépítése, mozgása tehát eleve adott. A hős igyekszik szabadulni

A kisoroszi faház, ahol Nadas az *Emlékiratok* könyve nagy részét írta, 1974 és 1984 között. Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, Nadas-gyűjtemény.

a zavarból és félelem-hálóból, mindenáron a helyzet tisztázására törekszik, és eljut olyan pontra, ahol végül is tisztán és leplezetlenül szembekerül az ismeretlennel. Tulajdonképpen célja nem a változtatás, minden kísérlete, amely a rendszer, e félelemmechanizmus felülmúlására, legyőzésére irányul, eleve kudarcra ítéltetett. Amit tehet és amit meg is tesz: a könyörtelen szembenézés. [...] A gnózis föllibenti a fátylat, s megadja azt a soványka 'megváltást', amit egyáltalán megadhat: lehetőséget az *egyénné*, hogy az elnyomott, az alulmaradt, a nyomorult mellé álljon részvételével és szeretetével." (Uo., 88-89.) A cím másik tagja, a groteszk ekkor már a „levegőben” volt: „A groteszk műfaja a hívó korokra következő kiábrándulások, összeomlások idején virágzik, és az összeomlott hitek törmelékéből építkezik.” (Uo., 91.) Nadasnak azért tűnt hitelesnek Szörényi elemzése, mert ő is hasonló irányban kutakodott: kereste a groteszk és a gnózis művészi összeegyeztethetőségének a lehetőségét. „Örkény az egyperces novellákban meghonosította a magyar irodalomtól eddig idegennek tartott groteszk ábrázolásmódot. [...] De Örkény megérezte, hogy ez kevés. A védekezésnek ez a módja mintha leegyszerűsíténé, képletté zsugorítaná az irodalmat.” (Nadas Péter: Örkény és a groteszk. *Pest megyei Hírlap*, 1967. június 25. 9.) Nadas aztán megtalálta a neki megfelelő két szerzőt, Kafka és Hašek személyében. *A Mi történt Svejkkel?* című jegyzetében (*Pest megyei Hírlap*, 1970. április 21. 6.), amely alcíme szerint egy tanulmányhoz – teszem hozzá: egy soha el nem készült tanulmányhoz – kívánt bevezető lenni, Nadas a *Svejket* és *A pert* hozza párhuzamba. (Nyilvánvalóan Karel Kosík ötlete nyomán. Kosík már 1963-ban két tanulmányt szentelt a kérdésnek – *Hašek és Kafka; Hašek és Kafka, avagy a groteszk világ* – amelyekről én lelkiismeretesen beszámoltam, de Kosík a könyvében is (Karel Kosík: *A konkrét dialektikája*. Ford. Bojtár Endre. Budapest, 1967. 118.) együtt említi Josef Svejket és Gregor Samsát – abban a könyvben, amely első, 1963-as kiadásától nem csak a cseh, hanem 1967-től a magyar reformtörekvések filozófiai Bibliája volt, s amelyet természetesen Nadas is olvasott.) Nadas az első

tudom megítélni, hogy mint írásmű milyen vagy milyennek ígérkezik, de érzékenysége nekem nagyon jó, mert ha ennyire érthető és világos, hogy mit akartam eddig, akkor az nagyon biztató. Persze ez feltámaszt megint egy lélekfurdalást: elfelejtettem neki (mármint Szőrényinek) is könyvet küldeni. Ezt hamarosan pótolom, örömmel és megtisztelve. Bélával egyébként nagy vitáink voltak, mert az Anna Margitról szóló két tanulmány nekem nagyon nem tetszett és ez nem Sváby átkos hatása. Sikerült őt meggyőzőnöm. Na. Írhatnátok ti is pár sort néha nekem, de azt hiszem, hogy ez hiábavaló kérés. S ha nem, akkor is tartsatok meg jó emlékezetekben, vagy rosszban, ott, ahol megérem. És Bandinak jó utat és Ancit ha bemegegyek és ha fogad, felkeresem.

Isten legyen veletek!

N. P.

9.

(keltezetlen, 1969 vége)

Kedves Bandiék!

Itt küldöm ezt az izét. Regénnyel nincs különösebb baj, csak én vagyok hisztérikus, miközben mások depressziósok - de ez is hozzátartozik a kelet-européerséghez. Vagy nem? Lengyel antológia nagyon szép. P. m. Hírlapban szándékozom írni róla. Elolvastam a Boris Vian könyvet: Csaplár felmentve. (Üzenem Horgasnak, hogy egy hülye.) A különbség Vian és Csaplár között: az egyik egy rossz regény, a másik egy jó novella.³⁵ Néhány ponton érintkeznek. De ez még nem elegendő az ítélethez.

Üdv.

N. P.

10.

(levelezőlap, 1970. szeptember)

Kedves Bandikák!

Vártam, hogy ide-dugják, nem, maguk is biztos, hogy én oda, de néha nem szerez meglepetést az élet - és se, se. Jó lenne, ha vasárnap Felsőgdön, de ha ti nem, akkor én vas. este Pestre és hétfőn ha nincs ellenükre vagy mikor? akkor üzenjenek: Horvendelékkal³⁶ kb. ilyen tiszta elmeállapotból üdvözlí önöket:

Nádas Péter, Kisoroszi

---

regényében, melynek utolsó szava, a „nem” éppenséggel tagadja a történelmi megismerést és a történelem megismerhetőségét, lemondott a gnóziról. A másodikban (*Emlékiratok könyve*. Budapest, 1986.) a gnózis a „nyugat-európai”, Thomas Mann-i iróniával jár párban, s csak a *Párhuzamos történetekben* és az azt követő szatírtjátékban (*Szirénének*. Pécs, 2010.) jut el megismerés és groteszk szemlélet lenyűgöző egyensúlyához.

³⁵ Boris Vian *Tajtékos napok*, illetve Csaplár Vilmos: *Ahol a sziget kezdődik*.

³⁶ Horgas szülei Felsőgdön laktak, s ott volt nyaralójuk Levendéléknek is.

Nádas Péter: Levendel Júlia és Horgas Béla, 1970 tavasza, Kisoroszi.
A Horgas-család tulajdonából.

11.

Kedves Bandikáék!
Kisoroszi, 1971. január 2.

Ez az év első levele, amit írok. S nektek! Horgasokkal már beszéltem volt róla: január tizenkilencedikén lesz M.³⁷ Miklós 50 éves. Tervem a következő: Esmélet-összejövetel ürügyén meglátogatnánk január 16-án, szombaton este 7-9 órakor, s annak rendje s módja szerint felköszönténék. Csak Elaine³⁸ tud az összeesküvésről, tehát addig szigorúan titkos. Úgy gondoltam, Béla mondana valamit a nevünkben. Ő a legtekintélyesebb vezéregyéniség - elvégre. Írjátok meg, gyünnétek-é? És Dánielék is gyünnének-é? - az ő címüket nem tudom. És egyébként is néhány sort, hogyan, s mint megy az életek ebben a boldog új esztendőben!?

Péter

12.

Kisoroszi, 1971. január 8.

³⁷ Mészöly Miklós.

³⁸ Mészöly felesége, Polcz Elaine.

Bandikám!

Ma nálam is örömnép volt, mert kézhez kaptam oly ritka leveleid egyikét, amely éppen olyan olvashatatlan (ám gyönyörű) mint az eddigiek; de minél olvashatatlanabb, annál becsesebb ő az én szívemnek, hiszen órákat tölthetek fölötte – míg sikerül teljes szépségét feltárnom tompa agyam lusta tekervényei előtt. Ah, de amikor feltáru!

Hurá-á-á ! (?)³⁹

Hát gyertek. Kedden vagy csütörtökön. Amikor jól esik. Csakhogy nem olyan egyszerű ám az, mert lévén a Dunának zajlása igencsak megnövekedett az ő medrében, a kedvenc révátkelő komphajó beszüntette az ő ide-oda járását-keletét a két part között. Tehát Szentendrén olyan buszra köll szállni, ami egyenesen, hogy MÁVAÚT-szaknyelven szóljak: „beközlekedik” Kisoroszi t.h.-ig. – azaz a Tanácsházáig. Ezen járatok Szentendre (HÉV) v.á-tól való indulását záradékban (jegyzet) közlöm.

Ami a Mészöly-estélyt illeti, véleményed nem lepott meg, – ez az a típusú rögeszme, amit már el is vár az ember tőled. Csakhogy mindenkinek jól esik, ha (akár mint embert, akár mint író) szeretik, s ennek, akár a születésnapján is tanúbizonyosságát adják. (Írók és nemírók.) (Ha ragaszkodunk a tényekhez, akkor például te most írónak, én pedig nemírónak számítok!) De ha nincs kedved hozzá, akkor ne... Minden, ami erőszakolt – az nem jau. De biztos vagyok benne, hogy vannak emberek még – hasonlóan hozzám – akik nem érzik erőszakoltnak. És csak arra kérlek: tedd egy picit félre a kötelező (szepszisedet?) (szkepszisedet?), és valld be, na! nekem! – te sem érzed magad kellemetlenül (ha kellemetlenül is érzed magad), ha szeretnek. Ha ötvenedik születésnapodon még élek, és szeretni és tisztelni fogjuk még egymást, esküszöm, hogy olyan születésnapi estélyt rendezek neked, hogy az elérzékenyültségtől könnyeid omlanak alá szentendrei villád faláról és közben szétvet a düh. Ámen.

Ami mátrai szomorúságod okát illeti: én sem máskülönben. Mivel én az egészet egy egészen más szférában éltem meg, az én szomorúságom napokig tartott. Tényleg nagyon szerettem volna, ha jó az a regény. Ha kellő távlatból szemléljük az ügyet: egy kitűnő publicista tévútja. De többek között azért, mert ma nálunk nem nagyon lehet becsületes publicisztikát (újságot) írni. Ha a becsvágyát nem az irodalomban kényszerült volna lecsapatni, hanem ott, ahol az valóban reális lett volna – bizonyára nem születik meg ez a rossz könyv.⁴⁰

Intelmed nyersen gyorsan ért: az én becsvágyam nem az elsőség, csak az, hogy amit írok, ne legyen másodlagos; az én becsvágyam sajnos arra szorítkozik, hogy higgyek magamban annyira, hogy le tudjam írni a következő mondatot; nem azt a

³⁹ Utalás *Az irodalmi mű értéke és értékelése* című, akkor még kéziratban lévő tanulmányomra, amelyben három, általam készített műalkotást elemzek: Hurrá -á-á?; Hurrá-á-á! Hurrá-á-á? Hurrá-á-á.; Hurrá-á-á! Hurrá-á-á? A tanulmány más ötletei is hatottak Nádasra. Így például az az alapgondolata, hogy „egy mű esztétikai értékét a benne megnyilvánuló szabadság mértéke szabja meg.” Görömbei András: *A gyerekkor: rejtett válasz a sematizmusra. Beszélgetés Nádas Péterrel. Alföld*, 28, 1977, 8. 46.

⁴⁰ Mészöly Miklós *Pontos történetek útközben* (1970) című regényéről van szó.

következő mondatot, amely a Parnasszussal kecsegtetne, hanem azt, amit gondolok; az én becsvágyam arra szorítkozik, hogy tudjam: mit gondolok, mit gondolhatnék, mit kéne gondolnom. Nem az első és nem a második helyre vágyom, hanem arra, hogy egyáltalán legyek – annak ellenére, hogy állandóan érzem az írás, az olvasás, az evés, a baszás kissé humoros képtelenségét.

Persze tudom, gyorsan-nyersen intelmed csak afféle ironia volt, de úgy látszik, panaszkodni akartam egy kicsit baráti kebeleden. Halál a nyekergőkre! Ha ezeken a gyermekbetegségeimen átesek, akkor detektívregényeket akarok írni. Jó zaftos detektívregényeket. Nem lesz bennük sem lélek, sem társadalom. Mit szólsz hozzá? Várlak benneteket. Ancit ölelem (képletesen is csak engedelmekkel), a gyermekeket nemkülönben.

P.

Szentendre v.–ről (HÉV-től) busz indul

10.12

13.20

13.

Kisoroszi, 1971. jan. 27.

Kedves Bandikám,

Megolvastam „Porig sujtásban” c. művedet,⁴¹ és igen tetszett, bár néhol némi nyelvi lazaságot és felületességet érzek, ha kívánod, szóban részletezem; még akkor is jó lenne keményebbre javítani, ha nem is kerül el a nyilvánossághoz, csak szűk ámde nagybecsű nyilvánosságunkhoz. Általánosan és inkább elvileg kéne keményebbre munkálni, ill. megtalálni az ehhez megfelelő nyelvi megoldást; így ugyanis túl személyesnek érzem, s ebben a nagyon kényes kérdésben – én mint hungarológus elmondhatom – kerülnünk kell a személyességet, mert egy másik, ellenkező előjelű személyességbe ütközve csak egymást erősítik. Azt a „logikai”, „matematikai”, „statisztikai” hangot kellene egy árnyalatnyit felerősíteni, amivel az ellenkező előjelű személyesség nem tudhat mit kezdeni, mert kivédhetetlen. Ez a „logikai”, „statisztikai”, „matematikai” hang egyébként telitalálat. Majd meglátod, hogy tőlem mennyire nem idegen. Most fejeztem be egy irományt, nem hosszú, úgyhogy nem lesz nagy fáradtság elolvasni, majd ebből talán... Még nyavalygok rajta, de majd megküldöm.⁴²

Az „üzenetért” kérek, ne haragudj, de ... tudom, úgyis haragszol, de amúgyis megbocsátsz. Most megpróbálok napra-nap szigorúan seggelni, mert iszonyatosan félek attól, hogy túlhaladom önmagamot. De nem nyekergek többet.

A kéziratodat elküldtem Póninak.⁴³ Elek óriási, mint mindig.⁴⁴ Érdekelne becses véleményed Béla novellájáról?⁴⁵ Remélem, ítéletedet nem befolyásolja, hogy a

⁴¹ Az 1968-ban készült írás – nyilván Nádas javaslatának figyelembevételével – a 2000 első számában (1989. április) jelent meg.

⁴² Nádas alighanem az *Út* című kis abszurd írására gondolt. Nádas 1979. i. m. 218.

„Az Eszmélet szerkesztőségében”. Horgasék Városmajor utcai lakása. Levendél Júlia, Fogarassy Miklós, Horgas Béla, Nádas Péter. A Horgas-család tulajdonából.

mumszot tőle kaptad. Mindig mondtam, hogy azért mert valaki fertőző, lehet jó költő, de nem minden fertőző jó költő és nem minden költő jó fertőző. Tandorinak nagyon örvendeztem, már szeretném, ha itt lenne a polcomon a kötete. És a tanulmányodat nagyon kíváncsian,⁴⁶ mert ... világos? – ahogy katonáéknál mondani szokták volt. Horgasokról semmi hír. Megkaptam a Cs. Kultúrától a póthatározat szövegét (teljes), s igazán elmondhatom, hogy teljes élvezetet okoz. Ámbátor, hogy az események áthazudásának taktikáján semmit nem változtatnak, ez kicsit unalmassá teszi a szöveget. Hiába: úgy közöslünk velük, ahogy 25 éves házasság után lehet.

Mindenkit!
Péter

14.
(képeslap Szigligetről, 1971. február)

⁴³ Magda lánykori nevéből (Ponizil) lett a becenév.

⁴⁴ Elek Judit filmrendező.

⁴⁵ Horgas *Címkerasztás* című novellájáról van szó.

⁴⁶ Tandori Dezső *Töredék Hamletnek* című kötetéről van szó, amelynek nyitóverséről (*Hommage*) még 1969-ben elemzést írtam az *Eszmélet* első számába, ami azután a *Kritikában* jelent meg. 1971. 9. 18–27.

Drága Bandikámék!

Itt minden nagyon szép, csak sajnos nem látok én belőle semmit; a pénzért meg kell dolgozni, ezért teljesen hülye a fejem: csak munka van benne, és semmi barátság, szerelem, a Szabadságról nem is beszélve, mindenkit ölel:

N. Péter

15.

[keltezetlen, 1971. február vége]

Kedves Bandiék,

megjöttem, vissza Szigligetről, hulla fáradtan, tizenkét-tizennégy órát dolgoztam azért a pénzért, úgyszólván rögtön ide vissza és nem hívtalak benneteket, amiért persze a gonosz KARMÁK üldözni fognak a halálom után. Itt várt egy levél, hogy az élet és irodalom (kisbetűvel, szándékosan) interjú-sorozatot akar csinálni fiatalemberekkel, akik íróknak képzelik magukat (többek között velem is), mivel (talán fáradságom miatt) semmi nem jutott eszembe, ami miatt ezt visszautasíthatnám, jó lenne, [(ha megkérhetnélek benneteket (téged)] ha megbeszelnétek Bélával, mondjak ill. írjak-e valamit *Eszméletről*, szerintetek konkrétan-e, avagy csak úgy általában; egyáltalán?!⁴⁷ És ha nem dobtad volna el, szeretném, ha elküldenéd (Bandi) azt a levelemet, amelyet a Tandori-tanulmányal kapcsolatban írtam, (Bandi) mert abban úgy tűnik, mintha megfogalmaztam volna valamit. Ha nincs meg, az sem baj, nem lehetett olyan lényeges.

Hogy vagytok? Betegen?

Zárom soraimat. És válaszoljatok gyorsacskán!

Péter

U. i. Á. A. elküldte kandidátusi téziseit.⁴⁸ Azt hiszem, be fogok menni, mert kíváncsi vagyok, hogy védi meg magát. Ti ott lesztek?

16.

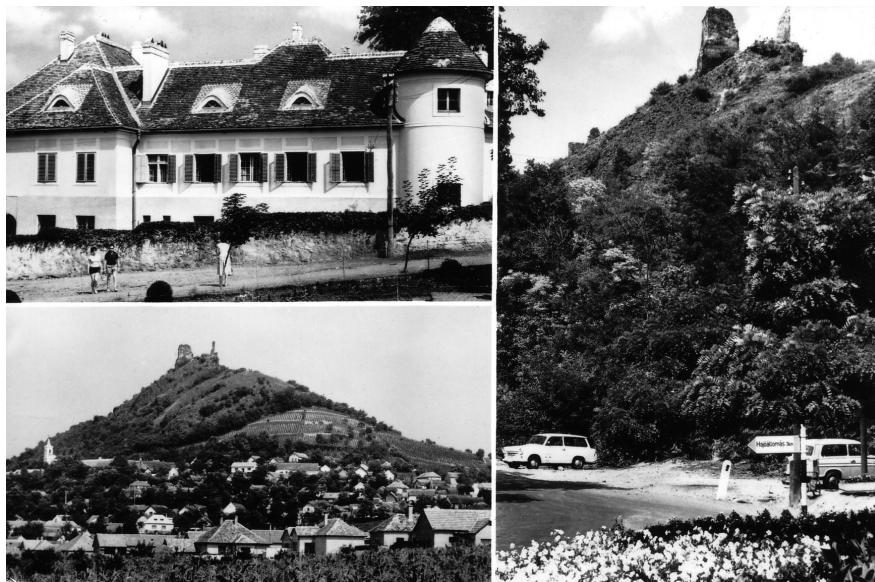
Kisoroszi, 1971. aug. 24.

Kedves Bandi,

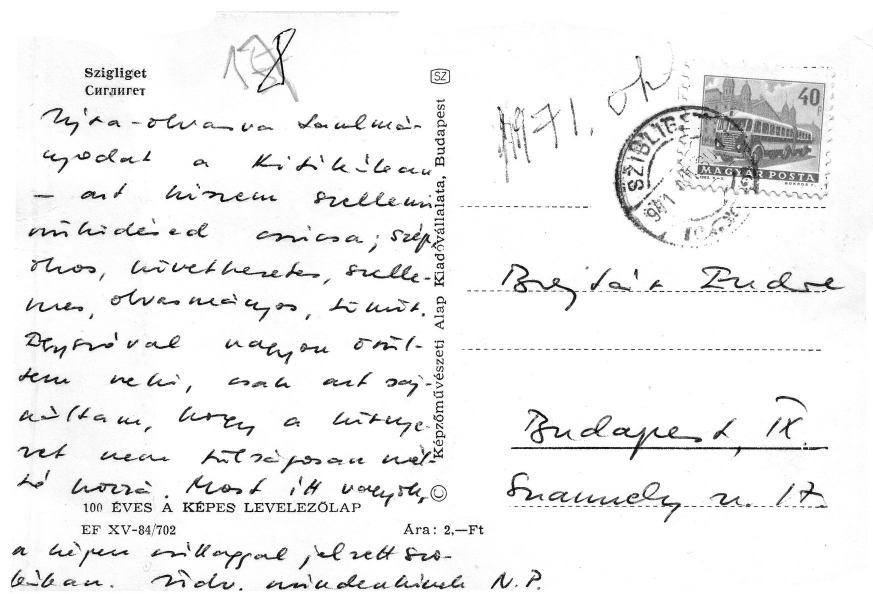
nagyon örültem, mert nagyon jól esett a leveled, mert ilyen szép levelet ritkán kap az ember. Nem, valóban, sértődésről szó sem volt (természetesen), egyrészt mert

⁴⁷ Amikor a Szekrényesy Júlia által készített interjú megjelent (*Élet és Irodalom*, 1972. február 26. 7.), már semmi értelme nem lett volna az *Eszméletről* beszélni. Ehelyett Nádas azt mondta: „mint kortársaim közül annyian, holtponton vagyok. [...] magamra vonatkoztatva azt szoktam gondolni: fába szorult féreg vagyok; meg kell elégednem ezzel a fával? nehéz itt a repedésben, mert mozogni nem nagyon tudok. De talán hasznosítható helyzet.”

⁴⁸ Ágh Attila 1971 márciusában védte meg *A marxizmus történelemfelfogás kialakulása* című kandidátusi disszertációját.

Nádas Péter Bojtáréknak írt szigligeti képeslapja,
 előlap, 1971. február.
 Bojtár Endre tulajdonából.

Nádas Péter Bojtáréknak írt szigligeti képeslapja,
 hátlap, 1971. február.
 Bojtár Endre tulajdonából.

akit szeretek, az megsérteni nem tud, esetleg megbántani; ami nehezebb és könnyebb. Másrészt ismerem (és szeretem) a túlkapásaidat (is), hiszen avantgarde stílusod is hozzád tartozik. Csak egyszerűen rossz életszakaszban ért az a szó, s nem volt erőm erőt venni megbántottságomon, ezért hallgattam. Nem számítottam rá, hogy te fogsz írni, mert úgy hittem, hogy a csökönyösség is hozzád tartozik, de úgy látszik, fontos ügyekben nem vagy rögeszmés, – bocsánatot kérek hát a gondolatban elkövetett gyanúsításért.⁴⁹ Kovács István járt itt nálam, s ő mondta, hogy alakul az Egyetemen egy Kelet-európai osztály, intézet vagy micsoda, aminek nagyon örvendeztem, s hogy ő úgy tudja, te is odamész. Akkor gondoltam végig: lehetetlen, hogy én veled a megbántottság vagy a sértettség állapotában legyek (bár bizonyára nem ez lesz az utolsó), mert amit csinálsz, az nekem nagyon fontos, s tudom, hogy nem csak nekem, hanem itt mindannyiunknak. De ez így túl „társadalmian” hangzik vagy túl személyesen: máshogy azonban nem tudom megfogalmazni. Objektivistább stílusban, tehát a leszámíthatatlan személyes vonzalmakat leszámítva azt mondhatnánk: törekvéseink egy bizonyos területe fedi egymást, (egyik a másikat és másik az egyiket) s ezért kénytelenek vagyunk toleránsak lenni egymással más életterületeken. Így van rendjén (!) (?)

Velem:

– a regény kétszázadik gépelt oldalához ért, s most nem megy tovább. Lehet, hogy nem fogom tudni folytatni; de érzem, így nem lehet cserbenhagyni szegényt, s ezért bizonyára folytatni fogom.

– szeptember végén beköltözöm kis Lenin körüti szobámba. Így sorsszerű, de nagyon félek a 2 és fél év után, mi lesz velem ott a forгатagban. Lakásügyben semmi.

– Most, hogy ne tétlenkedjek, egy hosszabb terjedelmű micsodát írok. Kb. 50–60 flekk. Tulajdonképpen már kész, de most dobom el, és most írom újra. Majd meglássuk, hogy meglátjuk.

– szeptember végéig, amikor még nyílnak a völgyben, meglátogathatnátok még. Ha nem, akkor viszontlátásra a fővárosban.

Az egész családot

öleli

N. P.

17.

Kisoroszi, 1971. szept. 14.

⁴⁹ Barátságunkon tudtommal az egyetlen sebet én ejtettem, amikor *Szerelem* című elbeszélése kapcsán valami nagyon csúnya szóval fejeztem ki nemtetszésemet. 60. születésnapomra írott cikkében Nádas (Nádas Péter: Bojtár-mondatok. „60”. Budapest, 2000. 61.) így emlékszik az esetre: „Barátságunk hajnalán volt közöttünk egy jó kis összezőrdülés (*Unstimmigkeit*, mondanám németül, mert így lenne helyesebb).” Én egy életre szóló tanulságot vontam le: azt, hogy a művész – nagy szó, de valóban így van – műveiben az életével játszik, s legyen bármennyire is közeli barát, senkinek az életébe nem gázolhatok bele.

Nádas Péter 1972-ben. Molnár Edit felvétele.
Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, Nádas-gyűjtemény.

Kedves Bandikáék,

kéziratot megkaptam, elolvastam.⁵⁰ Azt hiszem, hogy eddigi munkáid között közepes helyen áll; persze lehet, hogy csak egy bizonyos információs célt van hivatva kielégíteni, de úgy érzem, ebben a műfajban, vagy ezen a szinten is lehetne - ha lehetne - mélyebb. Nem az egész tanulmány vonalvezetésével van bajom, hanem inkább a részleteivel; elsősorban a szerzők értékelése néhol (Kundera, Fuks, Hrabal) nem haladja meg a recenzió-ismertetések tematikus színvonalát, s ez idegesítően

⁵⁰ Bojtár Endre: A cseh irodalom útja 1956-1971. *Helikon*, 118, 1972, 3/4. 427-433.

kevés. A Hrabal-részben különösen zavart az a két önvallomás-jellegű idézet. Egy nagyobb lélegzetű Hrabal-elemzésben bizonyára meglenne a maga értéke és helye, itt azonban az első idézet szentimentális, szociál-szentimentális, s a második csak azt bizonyítja (ezáltal), hogy az első milyen rossz. De egyik sem vet a műre (szerintem) igazi fényt; annak csak valami fénytörése; a tanulmányban egy igazi elemzéstől veszi el a helyet; (amit ezáltal megkerülni remélsz!).

Mindezt a túlzó és aggodalmaskodó igényesség mondatja velem; de így gondolom. Végeredményben és mindent leszámítva, olvasmányos, könnyed, élvezetes és koncepciózus, de igazából még megírásra vár. Elemzésre.

Most már kezd kialakulni a jövőm. Elsősorban külső tényezők alakítják. Most a film szólt közben (mármint írás közben) Gaál Pista személyében.⁵¹ Utolsó „simítások” a forgatókönyvön; mármint az elejét teljesen átírni; de nem sírni miatta – mondom magamnak miközben zokogok a kintől – mert ebből élsz kedvesem! És igazán úgy szerettem volna, ha kijöttetek volna, de 18-án én Pesten leszek forgatókönyv vég-megbeszélésen, mert hétfőn kezdik a forgatást. Elnézést, de nem tehetek róla. Más időpont nem lehetséges? Majd telefonálok, pénteken este v. szombaton.

N. P.

18.

(képeslap Szigligetről, 1971 október)

Újra-olvasva tanulmányod a Kritikában⁵² – azt hiszem szellemi működésed csúcsa; szép, okos, következetes, szellemes, olvasmányos, tömör. Egyszóval nagyon örültem neki, csak azt sajnáltam, hogy a környezet nem túlságosan méltó hozzá. Most itt vagyok, a képen csillaggal jelzett szobában.

Üdv. mindenkinek N. P.

19.

(gépirat)

Kisoroszi, 1972. augusztus 24.

Kedves Ancika és Bandika,

már Karlovy-Varyban úgy terveztem, hogy levelet írok nektek egyről s másról; de ott elmosták a külső és belső események a levélírási lehetőséget. Most, a negyedik évforduló tiszteletére állíthatom, hogy borzalmas ott az élet; és ami azt illeti, ebben a nagy szocialista táborban valóban mi vagyunk a legvidámabbak – ahogy ezt mondani szokták. Egyébként, alkalom adtán szívesen mesélnék nektek egy ilyen fesztiválról de Film, mert nagyon mulattató. Mintha végig egy Fellini-filmet vetítenének, csak közbe-közbe a filmben még lenne egy-egy betétfilm. Szóval: visszatérve levélírási

⁵¹ Gaál István *Holt vidék* (1972) című filmjének Nadas volt az írói konzultánsa (forgatókönyvírója). A filmet bemutatták a Karlovy Vary-i fesztiválon is.

⁵² Ld. a 47. jegyzetet.

készségeimet ismét tönkretették mindenféle - életemben szokásos - zűrzavarok. Aztán mellékesen még írok is. Azt hiszem már az utolsó oldalakat, holnapután vagy azután már készen is leszek. Hurrá - á - á? Amikor képes levelező-lapotokat megkaptam, nagyon örültem neki és már indultam is volna a postára, hogy feladjak címetekre egy kellő udvariassággal megfogalmazott invitáló táviratot, amikor itt kitört a vihar. A táviratot kénytelen voltam átfogalmazni, s úgy elküldeni, mert úgy nézett ki, hogy rögvest itt hagyom ezt a szép vidéket és visszamegyek Pestre. Sajna, a távirat sorsa az lett, hogy a - címzett ismeretlen, inconnu - visszajött. Lásd. 1. sz. melléklet. De amint látjátok, mégsem mentem Pestre, illetve csak néhány napra, de aztán visszajöttem. Ehhez tudni kell, hogy szegény áldott jó Zsuzsi nénim, háziasszonyom kissé pszichotikus. Elmebaját évek óta gyógyítani igyekszem, s ha kitör, mindig úgy viselkedem, mint egy jó pszichoterapeuta; persze az elmebaj hetvenhárom éves korban nem nagyon gyógyítható; eredmény csak annyi, hogy figyelmes kezelésem miatt élete még jobban ráfőnődött az enyémmre - mintha negyven éves házasság lennének - s így az őrzőgő dührohamok mocskát is én kapom. Már többször menekülésre határoztam magam; de hiszen ismeritek egyrésztől kellemes lakásviszonyaimat, másrésztől gyógyíthatatlan munkagörcsömet. M. Miklós tanácsára most is, pedig már tényleg azt hittem, hogy nem bírom tovább, a szelíd tűrés mellett döntöttem. És ímé lássátok, jó volt a tanács, mert hiszen ha még néhány napot kibírok, akkor befejezhetem amit akarok, vagy kell, vagy micsoda. Ezért, s valahogy ilyesmik miatt kérem elnézésekemet a szerencsétlen kimenetelért. Másrésztől: a Rózewicz könyvet is feladtam arra a Nógrádverőcei címre, de ezidáig nem jött vissza. Megkaptátok volna? Szerencsére ajánlott küldemény, úgyhogy ha se itt, se ott, a reményt nem kell feladni. Lásd. 2. sz. melléklet. És nem tudom, a Drozd-könyvet megköszöntem-e? Azt hiszem, nem, mert olvasni kezdtem, s úgy jártam ezzel is, mint Scserbak második könyvével⁵³ - minden jó szándék ellenére félúton olvasói tehetségem teljes csődöt mondott. Amennyit olvastam belőle, s igazán felelőtlenség egy féligolvasott könyvről ítéletet mondani! - tehát nem ítélet, csak megjegyzés: nagyon szomorú, illetve elszomorító. Mintha ők, rabságukban ott tartanának most, ahol mi tartottunk valamikor a hatvanas évek elején. Ez a görcsös modernség, ez a megemésztetlen avantgarde vegyítve a hétköznapi ukrán élet pitiánerségével - katasztrofális. Szellemi kín. És főleg annak tudatában olvasni, hogy valószínűen a legjobbak közül választottátok ezt. Persze

⁵³ Volodimir Drozd: *Katasztrófa*. Ford.: Bojtár Anna. Budapest, 1972., illetve Jurij Scserbak: *Fejezetek Jaropil város krónikájából*. Ford.: Bojtár Anna. Budapest, 1971.

Nádas élelátására jellemző, hogy a kelet-európai prózának ezt a gyengeségét már akkor észrevette, amikor a friss ismeretség öröme még munkált benne: 1968-ban interjút készített Jurij Scserbakkal, akit első, ugyancsak feleségem által fordított regénye (*Karantén*, 1968) megjelenése után mi hívtunk meg vendégségbe, (s aki egyik legkedvesebb külföldi barátunk lett és maradt mind a mai napig). Nádas szemére veti az ukrán írónak, hogy regényének „optimisztikus befejezése következtetlenség, az írásban felvetett gondolat sor végig nem viteléből fakad. Tehát: íróilag bátortalan, tévedés.” Amire Scserbak csak azt tudja felelni: „A 'Karantén'-t 1962-ben írtam. Azóta magam is rájöttem, hogy ez a gyengéje a regénynek.” (*Pest megyei Hírlap*, 1968. október 11.)

kérdés: milyen az, amikor a mi prózánk alacsony horizontja felé evez az utas? Bizonyára ugyanilyen kiábrándító. Persze felületesen alkotott véleményem számotokra bizonyára nem elfogadható; mégis azért mondtam el, mert félek, hogy túlságosan beleveszve egy-egy békafenekealatti kelet-európai irodalom vizeibe, Bandi irodalmi-esztétikai horizontja is süllyed.⁵⁴ Remélem nem így van, s csak a túlzott féltés beszél belőlem. Vagy a butaság. Egyremegy. Egyébként ma már kisütött a nap, s talán lesz még jó idő. Ha kész leszek, bemegyek Pestre, persze még vissza kell jönnöm, hogy elvégezzem az utómunkálatokat. Helyesebben: az elő-utómunkálatokat. Mert szept. 18-án három hónapra Berlinbe megyek, s addig szeretném kicsit pihentetni az anyagot, hogy visszatérve új szemmel végezzem el az utó-utómunkálatokat vagy az eldobást vagy a megdicsőülést. Még mielőtt elutazom, szeretném, ha láthatnálak benneteket, s ha lehet, - ennyi idő után - néhány szót értenék.

Mindkettőtöket ölel:
N. Péter

---

⁵⁴ Személyemtől függetlenül (csupán annyival eldicsekedve, hogy barátom fölöslegesen aggódott: véletlenül én már jóval a kelet-európai művészettel történt találkozásom előtt nagy irodalommal felvértezve, védett voltam) Nádas itt szellemi tájékozódásunknak az alapkérdésére tapintott rá. Sarkítva fogalmazva: a mienkéhez hasonlóan *másodlagos* közép-és kelet-európai irodalmakat olvassuk, amelyekben azonban magunkra ismerhetünk, vagy a nyugatit, a „világirodalmat”, amelyet azután élvezettel és leleményesen utánozhatunk? „Tejtestvéreinket” (Németh László) vagy a jó írókat? Nem szeretném az ágas-bogas kérdést elemezni. Elég, ha jelzem Nádas kétféle válaszát. A gyakorlati az volt, hogy miután beleunt a másodlagosba, 1972-1973-tól anyanyelvi szinten megtanult németül, majd franciául, s mindkét égtájról szerzett alapos ismeretek birtokában írta azt, amit tehetsége engedett neki. Ám elméletileg sokáig önellentmondásnak tartotta, hogy „szellemi magánszféráim tetején mégsem Andrzejewski, Hrabal, Fuks, Kunze, Rózewicz, Białoszewski és Mrożek, mégsem Penderecki, Besson, Wekwrth és Košik (sic!), hanem a halott Thomas Mann csücsül, az utolsó európai a fehérek között; ám ezt az ellentmondást (akár úgy is, hogy meghagyom annak, ami, tehát ellentmondásnak) majd igyekszem feloldani.” (Nádas Péter: Levél Lengyel Péternek, ezerkilencszázhetvennyolcból. [1978] In: Nádas Péter: *Talált cetli*. Pécs, 1992. 192.) Az ellentmondás feloldásához ld. a 34. jegyzetben mondottakat.